

Nichtverstandenen haben der betreffenden Stelle des Codex Cuman. In ganz anderer Richtung muss also der Ursprung des Namens *Chasare* gesucht werden; besondere Beachtung verdient dabei die Bemerkung Ibn Fadlans, nach welcher *zazar* der Name einer Himmelsgegend ist, ähnlich auch bei *Istazri* („Name einer Provinz“). — Nach dem Beispiel Vámbéry's wollen Gombocz und Németh auch den Volksnamen *kazak* von demselben fiktiven türk. Zw. herleiten. Nach Veri. ist dieser Volksname irar. Ursprungs, als Bezeichnung des halbfreien Arbeiters auch fast in allen kauk. Sprachen vorhanden.

Csiszlik és lócsiszár

Minden magyar ember tudja, hogy *csiszlik* szavunk általában a csizmadiák, de főleg a csizmadiainasok gúnyneve. De hogy miért nevezik őket csúfolódva e néven, azt valószínűleg senki sem tudja.

Ezen elnevezés eredetét kutatva először is tudnunk kell, hogy van e szónak még egy más, mégpedig nyilván eredetibb jelentése is. A MTsz. szerint ugyanis a Székelyföldön 'csizma sarkába való bőrrel bevont fakéreg (Afterleder)' a jelentése; vagy pontosabban megmagyarázva: az a vékony, hajlítható falapocska (Holzspahn), melyet a csizma hátulsó, az emberi láb sarkát körülfogó részébe a külső bőr és a bélés közé helyeznek, hogy a bőrnek ott kemény tartása legyen, hogy ott össze ne rokkanjon. Az ilyen falapocska, a csizma anyagának legolcsóbb része lévén, persze nem valami nagyértékű holmi. Könnyen érthető tehát, hogy akkor, mikor a *csiszlik* szónak ez az eredetibb jelentése még közismert volt, egy-egy csizmadiainasnak (később már legénynek vagy mesternek is), akit gyalázni, becsmérelni akartak, azt mondták, hogy: *Te csiszlik!* azt akarván ezzel kifejezni, hogy: 'olyan értéktelen vagy mint a csiszlik'. Ez tehát ugyanolyan észjárás alapuló szidalom, mint amilyen pl. ez is: *Te rongy!*

A *csiszlik* szónak ezen eredetibb jelentése a Székelyföldön kívül ma már úgylátszik mindenütt elavult. (Szegedi csizmadiák körében való kérdezősködésem alapján is kiderült, hogy ők már csakis gúnynévként ismerik ezt a szót; a csizma sarkába való falapocskát már nem *csiszlik*-nek hívják, hanem *kérég*-nek vagy *fakérég*-nek). Felmerül tehát most az a kérdés, hogy miért avult el (a magyar nyelvterület legnagyobb részén) a *csiszlik* szónak ez az eredetibb jelentése. Arra nem gondolhatunk, hogy e jelentés-avulás a szónak kettős jelentésével volna kapcsolatos, mert hiszen a helyébe lépett *kérég* szó is kétjelentésű: 1. 'Rinde' és 2. 'csizma sarkába való falapocska'. Az én nézetem szerint e jelentés-avulásnak csak az lehet az oka, hogy mióta a *csiszlik*

szó előbb a csizmadiainasok, majd általában a csizmadiák gúnynevévé kezdett válni, a csizmadiák a maguk osztálynyelvében szándékosan kerülték a szó használatát s inkább a *kérég* (v. *fakérég*) szót használták helyette, amellyel szintén ki lehetett fejezni a falapocska fogalmát (mint a *csiszlik* szóval), de nem volt csúfolódó, gúnyolódó; rájuk nézve tehát sértő mellékjelentése. Ennek a szándékos mellőzésnek volt aztán következménye az, hogy a *csiszlik* szó eredeti jelentése a magyar nyelvterület legnagyobb részén elavult.

De mi már most ezen (mint láttuk, eredetileg csak 'csizma sarkába való vékony, hajlítható falapocska' jelentésű) *csiszlik* szónak az eredete?

Az én nézetem szerint részben igaza van Kassainak, aki száz évvel ezelőtt megjelent szótárában azt mondja, hogy e szónak mai *csiszlik* alakja korábbi **csiszolék*-ból való, s hogy azért nevezték el így, „mert Tsizmábann a' Sark' leg' többet tsiszoltatik“. E feltevésének jelentéstani megokolása azonban nézetem szerint elfogadhatatlan. Szerintem ugyanis csak azért nevezhették el az ilyen falapocskát (amely ma már készen kerül a csizmadiák műhelyébe, mert a fűrészgyárakban gépi úton állítják elő) **csiszolék*-nak, mert eredetileg (a fűrészgyárak elterjedése előtti korban) maguk a csizmadiák készítették, addig csiszolva egy-egy lapos fadarabot, míg egészen vékonnyá s ennek következtében hajlíthatóvá lett. Igaz ugyan, hogy Melich (EtSz.) viszont alaktanilag tartja elfogadhatatlannak Kassainak ezt a **csiszolék*-ból való származtatását, de az ő aggodalma nézetem szerint alaptalan. Ő t. i. arra utal, hogy az *-ék* vagy *-lék* képzőnek más esetekben (pl. *hajlék*, *moslék* stb.) nincsen *i* hangú változata. Azonban csak a köznyelvben nincsen ilyen változata, nyelvjárásokban igenis van. Pl. *hajlik*, *moslik* stb. A mai *csiszlik* alak is nézetem szerint úgy keletkezett, hogy az eredeti **csiszolék* hangsor a kétnyíltszótagos hangtörvény alapján előbb **csiszlék*-ké rövidült, ennek *-é*-je helyébe aztán *i*-ző nyelvjárásokban egy fokkal zártabb *i* lépett, ez az *i* pedig hangsúlytalan helyzete miatt a nép nyelvben végül szabályosan megrövidült. (L. erről Horger: MNyj. 110. §). A *csiszlik* szó (második) rövid *i* hangja tehát azt bizonyítja, hogy ez a szó (mint annyi száz társa) a nép nyelvéből jutott be újabban a köznyelvbe.

A *csiszlik* szó tehát szerintem a *csiszol* ige *-ék* képzős főnévi származéka. De milyen eredetű már most alapszava, a *csiszol* ige?

Van népünk nyelvben egy *csesz* vagy régibb alakjában *csész* igénk, melynek mai jelentése általában 'coire', de eredetibb jelentése általában 'súrol' volt. S ennek az eredetibb jelentésnek még mai köznyelvünkben is van nyoma a *cseszte!* v. *csészte!* kiáltásban, melyet a labdázó fiúk országszerte hallatnak akkor, mikor

a feléje hajított labda azt, akit vele megdobtak, nem találta el teljesen, hanem csak éppen hogy súrolta. Ez a kiáltás tehát akkor, mikor ez az ige eredetibb jelentésében még közhasználatú volt, olyan mult idejű alak volt, mint amilyen pl. *súrol* mellett *súrolta!* De ennek a *csešz* < *csész* igének még régebben **csisz* volt az alakja, mely azonban már csak a műveltető N. *csisztet* származékban őrződött meg. Mai jelentése (**súroltat* →) 'a víz színén lapos kavicsot úgy dobál, hogy az rajta kétszer-háromszor v. többször ugorva tova csússzon'.

Ennek az egykori **csisz* (> N. *csész* > *csešz*) igének gyakorító -l képzős származéka a mi közhasználatú *csiszol* igénk, melynek azonban régebben (**csiszél* > **csészél* >) *csešzél* változata is volt. S itt feltűnő, hogy ez a régiebb, ma úgy látszik már elavult alakváltozat elülső hangrendű, pl. *csešzélte*, *csešzélő*, *csešzélés*, a köznyelvi pedig hátulsó hangrendű, pl. *csiszolta*, *csiszoló*, *csiszolás*. És ugyanilyen feltűnő jelenség az is, hogy a labdázó fiúk fennebb említett kiáltása a gyakoribb *csešzte!* v. *csészte!* mellett egyes vidékeken *csiszta!* alakú, s hogy a **csisz* igének gyakorító -kol, -kél, -köl képzős származéka a nép nyelvén az elvárt **csiszkél* helyett *csiszkol* alakú. Kérdés, hogy hogyan viszonylanak egymáshoz ezek az elülső és hátulsó hangrendű alakok? Mert a hangrendi egységnek a magyar alaktanban érvényesülő szabálya alapján csak az elülső hangrendű *csešzél* (*csešzélő*, *csešzélés*) és *csészte!* **csiszkél* alakok a szabályosak. Hogyan keletkeztek tehát a szabályellenesen hátulsó hangrendű *csiszol* (*csiszoló*, *csiszolás*) és *csiszta!* *csiszkol* alakok?

Ha volna komoly okunk annak feltevésére, hogy a képző nélküli **cisz* (> N. *csész* > *csešz*) alapige magánhangzója nyelvünk történetének egy régiebb korában nem elülső *i*, hanem hátulsó *í* volt (t. i. volt nyelvünk hangrendszerében egykor ilyen hang is), akkor azt kellene mondanunk, hogy a korábbi **csíszol*-ból *í* > *i* változás útján keletkezett *csiszol* az eredetibb alak (mint ahogyan pl. a *bika*, *disznó*, *ildomos*, *tiló*, *tinó* szavak mai *i* hangja is korábbi *í*-ből lett), s csak ebből fejlődött az *i*-nek előreható hasonító hatása következtében előbb a **csiszél*, majd ebből később szabályosan a **csészél* > R. *csešzél* alakváltozat. De ennek feltevésére nem látok semmiféle komoly okot. Sőt az a körülmény, hogy a képző nélküli alapige, a **csisz* (> N. *csész* > *csešz*), nyilván hangutánzó eredetű, inkább amellelt szól, hogy e szóban kezdetűl fogva mindig elülső *i* volt, nem pedig hátulsó *í*. Mert egyáltalán nem valószínű, hogy őseink a csiszolással járó hangjelenséget eredetileg ilyen *í* hangú **csísz*, nem pedig *i* hangú **csisz* hangsorral fejezték volna ki. Hogy ezen elülső hangú *csisz*-tőhöz aztán nemcsak szabályosan elülső hangú járulékok kapcsolódtak, pl. **csiszél*, **csiszélte* (> *csešzél*, **csészélte* > R. *csešzél*, *csešzélte*) stb., hanem a magyar nyelvterületnek egy részén szabályellenesen hátulsó

hangúak is, pl. *csiszol*, *csiszolta* stb. (s éppen így N. *csiszkol* és *csiszta!*) annak csak téves analógia lehet az oka.

Azon *i* hangú szavainkhoz, melyekben kezdettől fogva mindig elülső *i* (> *i*) hang volt, természetesen mindig csakis elülső hangú járulékok kapcsolódtak. Pl. (R., N. *viz* >) *viz*: *vizet*, *vizek*, *vizes*, *vízre*, *víznek*, *víztől* stb. Azon *i* hangú szavainkhoz ellenben, melyeknek mai elülső *i* hangja korábbi hátulsó *í*-ből lett, eredetileg természetesen mindig hátulsó hangú járulékok kapcsolódtak, pl. **nyílu*: **nyílut*, **nyíluk* stb., s ez a szokás aztán hagyományosan továbbra is megmaradt abban a korban is, mikor az egykori hátulsó *í* helyén már elülső *i* állott, pl. **nyílu* (R., N. *nyil* > *nyíl*): **nyílut* (> *nyílat*), **nyílus* (> *nyílas*) stb. Ezen nyelvtörténeti ok miatt tehát mai *i* (> *í*) hangú szavaink a magánhangzó-illeszkedés szempontjából részint *viz*: *vizet* stb. típusúak, részint pedig *nyíl*: *nyílat* stb. típusúak. E kettősségnek pedig az *í* > *i* változás megtörténte utáni korban két érdekes következménye volt. Az egyik az, hogy azon egytagú *i* hangú magyar szavak, melyek később keletkeztek, vagy melyek (idegen eredet esetén) később honosodtak meg, részint a *viz*: *vizet* típus, részint a *nyíl*: *nyílat* típus analógiáját követték. Pl. a R. *Mikhál* személynév becéző rövidítése következtében keletkezett R. *Mik* szn. továbbképzései egyfelől *Mike*, *Mikes*, másfelől *Mika*, *Mikus* alakúak. (Ezek ma már csak családnevekként használatosak). Vagy pl. német eredetű igéink között van egyfelől *dinsztél*, *simfél*, *slingél*, *stikkél* stb., másfelől pedig *síbtől*, *smirol* N. *tringol* stb. (Sőt még *gönnol* és *gründol* is). A másik következménye pedig az, hogy egyes egytagú (bármely eredetű) *i* (> *í*) hangú ósrégi szavaink ragozása is átesapott a másik típusba. Így pl. az egykori *í* hangú *csíp* ige családjában a szabályos R. *csíp*: *csípok*, *csípjön*, *csípkod* viszony helyébe (*viz*: *vizet*-féle irányító sorok hatása alatt) analógiás újraképzéssel *csíp*: *csípek*, *csípjén*, *csípkéd* viszony lépett. Vagy ellenkezőleg, az eredetileg *i* (> *í*) hangú *nyír* ige családjában a R. (s a nép nyelvében ma is meglevő) *nyír*: *nyírek*, *nyírte*, *nyírés* (ilyen megőrzött régiség a *Nyíró* csn. is) viszony helyébe (*nyíl*: *nyílat*-féle irányító sorok hatása alatt) analógiás újraképzéssel *nyír*: *nyírok*, *nyírta*, *nyírás* viszony lépett. Ugyanígy *sír* (főnév): R. *sírben*, *sírhöz*, *sírtől* helyébe *sír*: *sírban*, *sírhoz*, *sírtől* és *íj*: R. *íjek*, *íje*, *íjjel* helyébe *íj*: *íjak*, *íja*, *íjjal*. (De az *ív* szó családjában, bár ez etimológailag azonos az *íj* szóval, az *ív*: *ívek*, *íve*, *ívemet*, *ívvel* viszony változatlanul elülső hangrendű maradt).

Ugyanílyen téves irányító sorokon alapuló analógiás újraképzés eredménye az én nézetem szerint a szabályos **csisz* (> N. *csész* > *csezs*): **csiszél* (> **csészél* > R. *csezsél*) melletti *csiszol* alakváltozat is.

És ugyanilyen téves analógia (t. i. a *viz*: *vizet*-féle helyett a *nyíl*: *nyílat*-féle hangviszony hatása alatt) képződött végül e

**csisz* igéből az -ár, -ér főnévképzőnek (vö. pl. *buv-ik*: *buvár* és **töltös*: *tölcsér*) nem -ér, hanem -ár változatával a *csiszár* főnév is, amely mai köznyelvünkben már csak a *lócsiszár* összetétel utótagjaként használatos. Régibb nyelvünkben azonban önálló használatban is gyakori volt a *csiszár* főnév, mégpedig legrégebben, a **csisz* igéből való képződésnek megfelelően, 'köszörülő, köszörős', majd ebből 'kardkészítő' → 'fegyverkovács' jelentésben. (Vö. R. *csiszár-ház* 'Waffenschmiede', NySz.). E jelentések egyikével személynévvé is vált a szó s ebből való egyrészt a közismert *Csiszár* családnév, melynek az *i* előreható hasonító hatása következtében utóbb *Csiszér* változata is támadt; másrészt pedig egy szilágym.-i falunak egykori **Csiszár* (> R. *Csēszár*, MNy. XXV, 31) neve, melynek ugyane változással előbb szintén **Csiszér* alakja keletkezett, majd ebből magánhangzók közötti *sz* > *z* változással (vö. pl. *cēruza*, *gōzü*, *hēzag*, *kārhozik*, *kōzēp*, *pazarol*) mai *z* hangú *Csizér* alakja.

A *csiszár* szónak tehát nemcsak e képzése módja és alakváltozatai, hanem eddig említett jelentései is nézetem szerint könnyen érthetők. De hogyan magyarázandó az, hogy a *lócsiszár* összetétel mai köznyelvünkben a lókereskedő fogalmának gúnyos, csúfolódó, tehát pejoratív árnyalatú kifejezésére szolgál?

A CzF.-féle NSz.-ban azt olvassuk erről, hogy azért nevezték volna el így, mert „holmi átfogásokkal mesterségesen megszépíti, kicsiszolja a vásárra viendő lovakat“ (I, 1025), „a kócos lovakat kifésüli, megvakarja, néha meg is festi, szóval kicsiszolja, kifényesíti, hogy annál kelendőbbek legyenek“ (III, 1516). De ez a magyarázat, amely a műveltebb közönség körében is nagyon el van terjedve, teljességgel elfogadhatatlan. Először is azért, mert a *lócsiszár* összetétel nem nagyon régi szava nyelvünknek. Az OklSz.-ban és a NySz.-ban még nincs rá adat, tehát csak újabban (legfeljebb 2–300 évvel ezelőtt) keletkezhetett, vagyis olyankor, mikor a 'csiszol' fogalmát a mi nyelvünkön már rég nem az egykori **csisz* igével fejezték ki, hanem csakis ennek gyakorító *csiszol* származékával. Ha tehát csakugyan a lovak állítólagos „csiszolása“ miatt kapta volna a lókereskedő ezt a gúnynevet, akkor semmiesetre sem nevezhették volna el (a már rég elavult **csisz* ige alapján) *lócsiszár*-nak, hanem legfeljebb csak (a közhasználatú *csiszol* ige alapján) *lócsiszolár*-nak, ilyen alakváltozatnak pedig sehol legcsekélyebb nyoma sincsen. De nemcsak az alaktan, hanem a jelentéstan szempontjából is teljesen elfogadhatatlan ez a CzF.-féle magyarázat, mert hiszen csakis kémeny tárgyat (pl. követ, acélt stb.) szoktak a magyarok *csiszolni*, nem pedig puhát, amilyen pl. a ló teste is. Az ilyen lókupecsek igenis szokták a lovat, hogy tetszetősebb legyen, tisztára vakarni, kefélni, (sörényét és farkát) fésülni, esetleg talán megfesteni is, de *csiszolni*? — soha! *Lócsiszár* nevük tehát semmiképpen sem szár-

mazhatik a *csiszol* igéből. Szerintem egészen más ennek az elnevezésnek az oka.

A *csiszár* főnév jelentéstörténete nem ért véget a fennebb már említett 'köszörülő, köszörűs' → 'kardkészítő' → 'fegyverkovács' jelentésváltozásokkal, hanem kimutatható e szónak régibb nyelvünkben még 'csigázó, tortor, Marterer' jelentése is. E jelentés bizonyára a 'kardkészítő' jelentésből ágazódott el, a 'kardkészítő' → 'csigázó' jelentésváltozás művelődéstörténeti alapja pedig talán az, hogy a középkori bíróságok a hóhér mesterségére és (ami ezzel a foglalkozással akkor még együtt járt) a vádlottak csigázására, kínpadra feszítésére elsősorban a bárdok, kardok, kések készítőit alkalmazhatták, vagyis az akkori *csiszár*-okat. Ezen egykori foglalkozásuknak lehet az emléke az, hogy a *lócsiszár* összetételnek a nép nyelvében itt-ott 'lókínzó' jelentése is van. Ezen összetétel jelentésének további fejlődését most már nézetem szerint úgy képzelhetjük el, hogy miután a *csiszár* szónak 'csigázó' jelentése (a csigázásnak, kínpadra való feszítésnek a bírósági gyakorlatból való kiküszöbölése következtében) már el volt avulva, a *lócsiszár* összetételnek eredeti 'lókínzó' jelentése már nem volt teljesen világos. Már egyszerűen csak (lóval bánó emberre vonatkozó) szidalomnak érezték, s ezért alkalmazhatták egyfelől a 'lókötő, lótolvaj' fogalom kifejezésére is, másfelől pedig a 'lókereskedő' fogalmának pejoratív árnyalatú kifejezésére is, s e jelentésárnyalatával aztán a köznyelvbe is bejutott ez a szó. A lókereskedőknek e pejoratív árnyalatú elnevezése nyilván az állattenyésztők körében keletkezett, az elnevezés pejoratív jelentésárnyalatának oka pedig valószínűleg az, hogy a lókereskedő mindig lehető legolcsóbban igyekszik megvásárolni a szegény parasztok állatait.

Megemlítjük végül, hogy volt régibb nyelvünkben ezenkívül még 'iszákos, Säufer, Trunkenbold' jelentésű *borcsiszár* összetétel is, mellyel kapcsolatban az EtSz. szerkesztői joggal mondják, hogy „a jelentésváltozás magyarázatra szorul”. Ők hozzávetőleg utalnak az „iszik mint a kefekötő” szólásra, s ennél okosabbat bizony én sem mondhatnék erről. De talán akad valaki olvasóink között, aki ezen összetétel sajtáságos jelentését ennél jobban is meg tudná világítani.

Horger Antal.